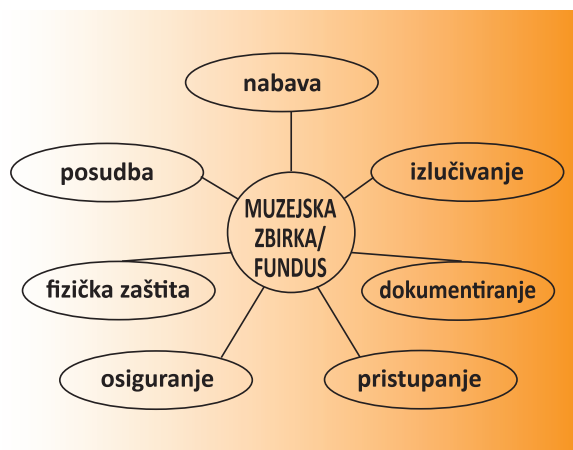

ČETVRT STOLJEĆA SABIRANJA U HRVATSKIM MUZEJIMA I GALERIJAMA: KROZ OČIŠTE JEDNE MUZEOLIGINJE

Dr. sc. ŽARKA VUJIĆ

UVOD ILI O SABIRANJU KAO DIJELU UPRAVLJANJA MUZEJSKIM ZBIRKAMA

Sabiranje, ta lijepa hrvatska riječ koju i dalje preporučujem rabiti za aktivnost nabave muzejske građe (jer uključuje radnju biranja, dakle pretpostavlja postojanje kriterija prema kojima se odvija), već **duže vremena izaziva** i među muzeolozima i među muzejskim profesionalcima **više promišljanja, pa i polemika**, negoli ijedna druga aktivnost koja pripada **skupu poznatomu kao upravljanje muzejskim zbirka**ma. S ovim skupom susrela sam se davne 1993. godine, kada sam na Katedri za muzeologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu preuzela od kolege Darka Glavana brigu za izvođenje nastave u okviru kolegija Muzejske zbirke. Preuzimajući i proširujući njegovu literaturu te razrađujući sadržaj kolegija, uspostavila sam **osnovu razumijevanja koja vrijedi i danas**, a to je da iza svakoga **planiranog, odgovornog i koordiniranog napora muzeja da u svako vrijeme bude odgovoran za zbirke koje čuva** stoji niz aktivnosti koje prepoznajemo kao upravljanje muzejskim zbirka^{ma}. Predstavljam ih, uostalom, kao i svojim studentima – grafički (Sl. 1).

Slika 1. Aktivnosti u upravljanju muzejskim zbirka^{ma}

Višegodišnje praćenje ovoga stručnog, pa i znanstvenog područja muzeologije, uzimanje u obzir brojnih pisanih izvora, ali i studija slučaja i primjera, dalo mi je mogućnost uspostavljanja **sljedeće teze** kojom će se valjati pozabaviti. **Sve su ove aktivnosti neprestano na djelu dok se odvija odgovorno upravljanje muzejskim zbirka^{ma}, no kako je riječ o društvenom fenomenu, na koji snažno utječu društvene okolnosti, pojedine aktivnosti u određenim vremenskim odsječcima izlaze iz ravnine i postaju dominantnima i primarnima**. Najočitije je to u kriznim društvenim trenucima, koje smo i sami prošli, primjerice u razdoblju Domovinskog rata kada su nabava i posudba gotovo potpuno utihnule (iako ne potpuno, o čemu sam izvijestila i kolege na skupu u Leicesteru 1996.) da bi u prvi plan došli fizička zaštita i dokumentiranje.

Svjetska recesija, koju osjećamo gotovo desetljeće i u našoj zemlji, **utjecala je na stvaranje tzv. novih strategija upravljanja muzejskim zbirka^{ma} u kojima su digitalizacija, a napose mobilnost zbirke (čitaj: posudba!) te osiguranje pristupa zbirka^{ma} i informacijama o**

njima zauzeli prvo i dominantno mjesto. Naime, oni koji financiraju muzejske i ostale srodne baštinske programe, ne samo da su počeli smanjivati sredstva nego su **počeli ustrajati na maksimalnoj upotrebi onoga što muzeji posjeduju**, ne zadovoljavajući se postavima, izložbama i pratećim edukacijskim programima, mrežnim zbirka i sl., nego zahtijevajući osmišljavanje dodatnih programa koji će posjetiteljima otvoriti studijske zbirke te napokon i čuvaonice. Godine 1993. i nešto kasnije autor našega prvog sustavnog prikaza muzeologije, prof. dr. Ivo Maroević, označavao je muzejske čuvaonice i restauratorske radionice crvenom bojom koja je sugerirala ne samo kontrolirane uvjete nego i zatvorenost.¹ Danas se i ti prostori otvaraju publici na sve domišljatije načine. **Doista je puno važnije od onoga što posjedujemo** (čitaj: što smo sabrali!) **postalo što i kako činimo s onim što posjedujemo!** No, **muzejski praktičari, udruženi sa stručnjacima za marketing** koji su danas postali nužni za učinkovito upravljanje muzejima, reći će da je **posjedovanje zbirke i vrijednih pojedinačnih baštinskih predmeta i dalje moguće dobro kapitalizirati** temeljeći na njemu označivanje muzeja robnom markom, ali i čitavoga turističkog odredišta oko nje. Najočitiiji je primjer *Čistača strigila*, odnosno *Apoksiomena* koji je poslužio ne samo za osnivanje novog muzeja u Malom Lošinj nego je postao dominantnim nositeljem identiteta tog prostora. Oni koji su počeli zarađivati na svojim

¹ Maroević, Ivo. Elementi za projektni program izgradnje muzeja. // *Informatica Museologica* 33, 3/4 (2003), str. 69.

digitaliziranim sadržajima² također su svjesni da se njihovo **najveće uporište nalazi u zbirkama**, i to u njihovu **fizičkom dijelu** (sami predmeti) i u onome **intelektualnomu** (dokumentacija), koji je nastao istraživanjem predmeta zbirke te omogućuje stvaranje različitih oblika muzejske komunikacije.

Sve to poznato mi je gotovo četvrt stoljeća i sve što saznam na tom području dijelim sa svojim studentima, ali i s kandidatima za polaganje stručnog ispita u području muzejskih profesija kojima sam bila mentor i nastojala barem neke od njih usmjeriti na teme bliske opisanom području.³ Stoga me na neki način nije zatekao zahtjev i za ovim sagledavanjem onoga što su muzeji u Hrvatskoj sabrali tijekom života u novoj, samostalnoj državi. Je li u tome bilo sustavnosti? Kako su se u odnosu na ovu aktivnost postavili oni koji su davali novac za djelovanje muzeja? U kojim je slučajevima dolazilo do otkupa na najvišoj razini, odnosno na onoj državnoj? Sve su to pitanja koja sam si postavljala tijekom rada na ovom prilogu.

Kako sam cijeli profesionalni život posebno osjetljiva na povijesne muzeološke fenomene, razumljivo je da raspolazem s

² Velike su europske muzejske kuće radi toga, ali i radi zarađivanja iz ostalih izvora, počele osnivati dodatne tvrtke kćeri putem kojih se odvija komercijalizacija. Vidi pr. The British Museum Company Limited!

³ Posebno mi je to uspjelo u slučaju kandidatkinja iz Tifloškog muzeja! Stoga ne čudi da je to naš prvi muzej koji je načinio i javno obznanio svoju pisanu politiku upravljanja muzejskim zbirkama. Vidi: *Politika upravljanja muzejskim zbirkama*. // Tifloški muzej. Dostupno na: www.tifloskimuzej.hr/UserFiles/file/Politika-upravljanja-finalno.doc (pristupljeno 26. siječnja 2017.).

brojnim primjerima koji pokazuju **kako se prema sabiranju u muzejskim ustanovama u Hrvatskoj već davno prije ozbiljno odnosilo**. Pa i prije prvih naših inozemno obrazovanih muzeologa kakvima držim bračni par Zdenku Munk i Zdenka Vojkovića, koji su sa sobom na kraju tridesetih godina 20. stoljeća donijeli u Zagreb iskustvo i promišljanja muzeologije i muzeografije s École du Louvre, što će se osjećati kao plodonosno nasljeđe u Muzeju za umjetnost i obrt u Zagrebu i tijekom početnih desetljeća postojanja socijalističke Hrvatske.⁴ Tijekom arhivskog istraživanja Horvathova ravnjanja spomenutim muzejom,⁵ došao mi je u ruke iznimno zanimljiv dokument – *Zapisnik o sporazumku između Arheološkog odjela Narodnog muzeja i Muzeja za umjetnost i obrt glede popunjenja njihovih zbirki od 21. srpnja 1909*. U njemu se očituje muzeološki iznimno osviješteno pristupanje poslanjima ovih dvaju (pod)muzeja (tada se to nazivalo zadaćom muzeja), politikama njihova sabiranja i njihovu međusobnom odnosu. U dokumentu se izravno spominje **moгуćnost postojanja konkurencije između dvaju poslanja** i kako se to mora otkloniti. Stoga i dolazi do sastavljanja ovog dokumenta i u konačnici do predaje i razmjene muzejske građe između ove dvije ustanove. Posebno zaustav-

⁴ Zahvaljujem kolegici Višnji Zgagi što me upozorila i na značenje Vladimira Tkalčića te njegovu ulogu u profiliranju MUO-a i stvaranju novih zbirki, primjerice one fotografske. Inače, već se neko vrijeme, u zajedništvu s etnologinjama Filozofskog fakulteta, bavim mišlju o potrebi organiziranja skupa posvećenoga osvjetljavanju djelovanja ovoga velikog muzealca.

⁵ Vujić, Žarka. Sabirem dakle jesam: Levin Horvath. // *Muzeologija* 32 (1995), str. 30.

lja pozornost **postojanje svijesti o alijenaciji muzejskih predmeta**⁶: *MUO će Arheološkom odjelu odstupiti mali broj predmeta, koji u tom muzeju sada stoje osamljeni, a u Narodnom će muzeju popuniti neke specijalne zbirke*. Napokon, tu je i spominjanje **sabiranja suvremene građe** koje mora biti sastavnim dijelom ne Arheološkog odjela nego MUO-a kako bi se u njemu ostvarila *ilustracija kulturne povijesti hrvatskih zemalja*. Ponavljam, od sastavljanja dokumenta i provođenja aktivnosti koje su uslijedile prošlo je više od jednog stoljeća. Kako bih se ja danas obradovala da se susretнем s ovakvim ponašanjem, primjerice s razgraničavanjem ili barem suradničkim odnosom kod nabave djela suvremene umjetnosti jedne Moderne galerije i Muzeja suvremene umjetnosti u Zagrebu, i da im se još k tomu, ako je moguće, pridruži i današnji MUO upravo u zajedničkom kvalitetnom određenju prema nabavi građe u spomenutom razdoblju!

DOMOVINSKI RAT ZNAČAJNO JE UTJECAO NA PRVO DESETLJEĆE DJELOVANJA NAŠIH MUZEJA I GALERIJA

Drugi povijesni primjer koji se može povezati s muzejskim sabiranjem u proteklih četvrt stoljeća dokument je koji sam slučajno otkrila u MDC-u, a nosi naziv *Upute za prikupljanje materijala iz*

⁶ Pojam nam je na teorijskoj razini znatno kasnije osvijestio P. van Mensch. Zanimljivo je da su Želimir Laszlo i Bruno Šeper 1999. i 2000. priredili izložbu *Ljepota otkrića, ZBRDA-ZDOLA, po čuvaonicama zagrebačkih muzeja I i II* čija se ideja temeljila na ukazivanju na postojanje neprikladnih i usamljenih predmeta u fundusima zagrebačkih muzeja.

narodno-oslobodilačke borbe za Muzej narodnog oslobođenja, nastao u Zagrebu 1945. godine. Ne ulazim u ovoj zgodi u ideologiju koja je svakako u njemu bila snažno prisutna. No, kada je odstranimo, ono što ostaje **odličan je primjer reagiranja na potrebu prikupljanja suvremene muzejske građe**, u kojemu se zauzimalo za dokumentiranje svih vojski i vojnih zbivanja, no jednako tako i za bilježenje svakodnevnih običnih iskustava: *Treba sakupiti što više podataka, istinitih doživljaja, opisa borbe, marša, odmora, počivanja i odijevanja itd. ne izbjegavajući niti najmanje sitnice* (...).⁷ Među muzealcima moje dobi, koji su prošli iskustvo Domovinskog rata ne samo kroz subjektivno nego i kroz profesionalno očiste, nema dvojbe kako je ono što se događalo sa sabiranjem i dokumentiranjem ratnih zbivanja 46 godina kasnije imalo svoju duboku poveznicu s ranijim događanjem. Na konferenciji o sabiranju u Leicesteru 1996. zadržala sam pozornost inozemnih kolega govoreći o **muzejskom sabiranju tijekom Domovinskog rata**,⁸ koje se događalo unatoč povećanoj potrebi za fizičkom zaštitom i izmještanjem građe na sigurna mjesta, svakako dalje od prve crte bojišnica. Aktivnost sabiranja postojala je tada s jedne strane kao potreba i dio uređenoga i poznatog života u ratnom kaosu (kustosi prirodoslovci kao branitelji na Velebitu!), a s druge strane bila je pokušaj sustavnog bilježenja suvremenih

⁷ Upute za prikupljanje materijala iz narodno-oslobodilačke borbe za Muzej narodnog oslobođenja. Zagreb: s. n., 1945. Str. 13.

⁸ Vujić, Žarka. Collecting in time of war. // *Museums and the Future of Collecting* / ed. by Simon J. Knell. Aldershot; Brookfield; Singapore; Sidney: Ashgate, 1999. Str. 88–92.

događanja sabiranjem predmeta i dokumenata.

Iz prve ruke bilo mi je poznato djelovanje Hrvatskoga povijesnog muzeja u samom Zagrebu, ulazak u vojarne neposredno nakon odlaska neprijateljske vojske i prikupljanje predmetnih simbola tog okružja, ali i stvaranje najbolnije zbirke, zbirke predmeta zatvorenika srpskih logora. Prisjećam se naočala popravljenih kruhom, krunica rađenih od ostataka vune, torbe doktorice Vesne Bosanac itd. Koliko je Domovinski rat odredio onodoban odnos naših muzeja prema sabiranju ponajbolje govori **prilog Ruže Marić koji opisuje što se poduzimalo na sustavnome i koordiniranom sabiranju muzejske građe o Domovinskom ratu već od jeseni 1991.** godine.⁹ Mlađe generacije podsjećam kako je početkom siječnja 1992. Ministarstvo kulture izdalo *Preporuku o prikupljanju i zaštiti dokumentacije o suvremenim zbivanjima u Hrvatskoj, prema kojoj su muzeji dužni kontinuirano raditi na evidentiranju, prikupljanju, čuvanju i zaštiti trodimenzionalnih predmeta, svakodnevnne i prigodne uporabe, vojnih odora, oružja, državnih i drugih insignija, fotodokumentacije i sl.*¹⁰ Kao koordinatori u toj aktivnosti imenovani su Muzejski dokumentacijski centar i Hrvatski povijesni muzej. Mnogi su dobri rezultati proizašli iz ovih zajedničkih napora. Posebice tu ističem prevrijednu bazu podataka ratnih šteta koju je načinila Vladimira Pavić. No, istodobno mi se čini kako je prolaskom vremena, jačanjem mirnodopskih uvjeta i potrebom za obnovom stalnih

⁹ Marić, Ruža. Prikupljanje muzejske građe iz Domovinskog rata. // *Informatica Museologica* 23, 1/4 (1993), str. 137–138.

¹⁰ Isto, str. 137.

postava na prvome mjestu (što je naglašeno uslijedilo nakon 1995.) **ova naša prva potencijalna mreža sabiranja utihnula i njezine su se niti raspršile**, a pojedinačni su muzeji i građanske udruge na različite načine i bez prave koordinacije počeli upravljati ovom baštinom. Napokon, Hrvatski povijesni muzej, koji je ovu temu izložbeno obradio 2011. godine, još uvijek nema konačnu koncepciju svojeg postava, a Ratni muzej koji se tada predviđao nije dobio svoje jasno i utemeljeno poslanje¹¹ s kojim je morala početi i njegova politika sabiranja.

Godine 1993. u Zagrebu su gostovale dvije kolegice iz Švedske – M. Johnsdotter i G. Cedrenius – i tom su prigodom u Hrvatskom klubu Muzeja za umjetnost i obrt održale predavanje o djelovanju poznate švedske udruge za dokumentiranje suvremenog života – **SAMDOK-u**.¹² Na predavanju je bilo desetak kolega te držim i danas kako je trenutak za njegovo održavanje bio krivo izabran, u jeku nezvjesnosti za brojnu muzejsku građu u Hrvatskoj čiji je jedan dio bio izmješten, a neki segmenti već otuđeni i na neprijateljskom teritoriju (pr. Galerija *Bauer* u Novom Sadu), odnosno započeli svoj put nedopuštenog kretanja, pa i trgovine. Kao živi sudionik mogu izraziti taj bolni sraz između pažljivo osmišljenih i ostvarenih švedskih projekata dokumentiranja života u određenom području iza kojih je moglo uslijediti i koordinirano sabiranje u mreži

¹¹ Muzej će vjerojatno promijeniti svoj naziv i postati Muzej Domovinskog rata (u nekoliko gradova). Kao muzeolog išla bih i dalje, pozivajući se na zajedništvo i zahvalnost, te predložila nazivanje ove ustanove Muzejom domovinske zahvalnosti ili sl.

¹² Predavanja su objavljena u *Informatici Museologici* 25, 1/4 (1994), str. 63–68.

kulturno-povijesnih muzeja te naše muzejske svakodnevice, bremenite problemima, evidentiranjem ratnih šteta na muzejskim zgradama i fundusima i još uvijek akcijom zaštite izmještene građe itd. U takvim okolnostima **SAMDOK**-ovih šest metakriterija za sabiranje kao dobra osnova za razradu vlastitih kriterija,¹³ jednako tako i inspirativno istraživanje suvremenosti, nisu mogli pasti na plodno tlo.

Podsjećam i na djelatnost Etnografskog muzeja, kojoj sam i osobno svjedočila sa svojim studentima. Tijekom prvih godina samostalnosti Republike Hrvatske u spomenutom muzeju, našem matičnom muzeju kada je riječ o etnografskim zbirkama, funkciju kustosa odgovornoga za nabavu muzejske građe obavljala je kolegica Nadja Maglica. Prema njezinu usmenom svjedočenju njezin je ured primio i velik broj prognanika koji su, pritisnuti egzistencijalnim problemima, nudili svoju spašenu etnografsku građu (za mnoge je od njih ona bila osobna baština najjače emotivne vrijednosti!) na otkup Etnografskomu muzeju. U takvoj situaciji profesionalno se muzejsko ponašanje često miješalo i s onim koje je bliže ponašanju psihologa koji pruža pomoć u traumatičnim situacijama.

O MUZEJSKOM SABIRANJU PUTEM NJEGOVIH OSNOVNIH METODA: TERENSKA ISTRAŽIVANJA I OTKUPI

Godine 1996. na poticaj Muzejskih studija u Leicesteru održala se već spomenuta konferencija *Carry on Collecting*. Zanimljivo je kako je broj *Informatice*

¹³ Pisala sam o tome u prilogu *Muzejski predmet i muzejsko sabiranje u ogledalu semiotike*. *Informatologia* 32, 3/4 (1999), str. 205–206.

Museologica iz te godine također bio posvećen sabiranju i promišljenom stvaranju muzejskih fundusa. Dva priloga iz tog broja držim znakovitima. Prvi je onaj kolegice Snježane Pintarić koja je tada radila u Gradskom uredu za obrazovanje, kulturu i znanost i u prilogu dala korisne informacije za ocjenu odnosa prema sabiranju onih koji su financirali muzeje i galerije u Gradu Zagrebu.¹⁴ Prije svega, tu mislim na kriterije otkupa koje je Grad uspostavio već 1995. godine, a koji su trebali biti prvi korak prema sustavnijem pristupanju i razvijanju dugoročnijih kriterija. Naravno, njihovo razvijanje ne bi bilo moguće bez očitovanja muzeja o stanju svojih fundusa te njihovih kratkoročnih i dugoročnih planova njihova popunjavanja. Nažalost, prema mojem sudu, iako su hrvatski muzeji bili prisiljeni načiniti svoja poslanja, pa i politike skupljanja, prave analize svojih fundusa i otkrivanje lakuna u njima te predlaganje njihova promišljena popunjavanja nikada nisu proveli. Zanimljivo je kako se u spomenutom prilogu S. Pintarić pozvala i na ICOM-ov *Etički kodeks*, posebice na potrebu sastavljanja i povremenog revidiranja politike ili načela sabiranja, ali i na međumuzejsku suradnju u prikupljanju koja nam je sve do danas u primjerima ostala jedva poznatom. Sjetimo se samo napora kako bi se osiguralo zajedničko sudjelovanje u arheološkim istraživanjima i tako uspjelo prikupiti predmete za oba muzeja koja su u tome sudjelovala. Drugi značajan prilog iz spomenutog broja strukovnog časopisa potpisao je Krešimir Bašić, koji je u njemu dodatno

¹⁴ Pintarić, Snježana. Otkup spomeničke građe za zagrebačke muzeje u 1996. godini. // *Informatica Museologica* 27, 1/2 (1996), str. 15–18.

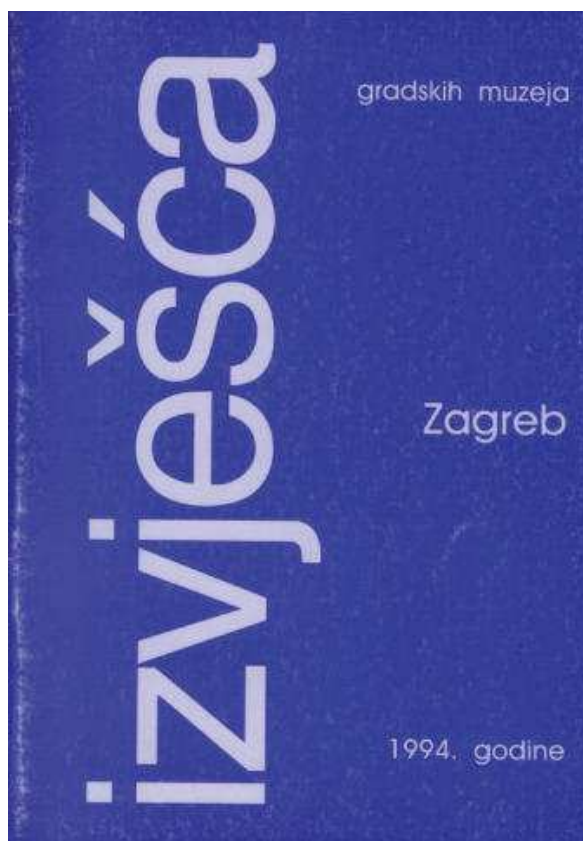
naglasio **potrebu oblikovanja politike ili načela sabiranja**, odnosno, kako ih on naziva, **politike skupljanja** kao važnog dokumenta koji bi svi muzeji u Hrvatskoj trebali imati.¹⁵ Takav dokument doista je i ušao u novi *Zakon o muzejima* iz 1998. godine, odnosno u njegov podzakonski akt poznat kao *Pravilnik o tehničkim i stručnim standardima za određivanje vrste muzeja, za njihov rad, te za smještaj muzejske građe i muzejske dokumentacije* iz 2006. godine. Naravno, studente muzeologije na Filozofskom fakultetu tada smo već poučavali da je taj dokument samo dio većeg dokumenta koji bi trebalo početi razvijati. Dakako, mislim tu na spomenuta načela ili politiku upravljanja muzejskim zbirkama. Zanimljivo je **kako u Hrvatskoj nitko nije zamijetio da je došlo do promjene i u ICOM-ovu *Etičkom kodeksu za muzeje***, prevedenom na hrvatski jezik 2007. godine. I njemu se dogodilo isto – nakon revidiranja 2004. godine muzejima se počelo savjetovati kako bi trebali imati ne načela sabiranja, nego načela upravljanja zbirkama.¹⁶

Moram biti objektivna i napisati da su **muzeji i prije zakonskog zahtjeva za postojanjem politike prikupljanja negdje u svojim dokumentima, statutu ili slično, imali naznačenu, pa i razrađenu ideju što treba prikupljati**, na kojem

¹⁵ Bašić, Krešimir. Pisana izjava: politika skupljanja. // *Informatica Museologica* 27, 1/2 (1996), str. 14–15.

¹⁶ *Etički kodeks za muzeje*. Preveo na hrvatski jezik Damodar Frlan. Sarajevo: Udruženje ICOM – Nacionalni komitet Bosne i Hercegovine; Zagreb: Hrvatski nacionalni komitet ICOM-a, 2007. Dostupno i na: <http://www.icom-croatia.hr/wp-content/uploads/2011/11/Eticki-kodeks-za-muzeje.pdf> (pristupljeno 21. siječnja 2017.).

području nadležnosti i koje su metode za određeni muzej najprihvatljivije. Tako je jedan od najperspektivnijih hrvatskih muzealaca iz moje generacije, koji je prebrzo nestao iz profesionalne sfere, nekadašnji voditelj Strossmayerove galerije starih majstora HAZU i autor prvoga našeg znanstvenog kataloga zbirke (*Nizozemske slikarske škole u Strossmayerovoj galeriji*, 1988.) Đuro Vandura oblikovao dokument pod naslovom *Sinopsis plana otkupa djela starih majstora za Strossmayerovu galeriju* 14. veljače 1991. godine. U njemu se nalazio zapravo **aktivan plan otkupa** koji je uzeo u obzir sve probleme i značajke koje nose djela starih majstora kao posebna vrsta umjetničke građe i koju je moguće sporo, ali ipak dohvatno nabavljati otkupom na europskom tržištu. Đ. Vandura razradio je kriterije za određivanje prednosti nabave pokazujući kako odlično poznaje cjelokupni fundus u kojemu su manjkavosti osobito nazočne u umjetnosti 15. i početka 16. st., posebice s područja Italije i Nizozemske. Jednako tako Galeriji su općenito nedostajali predstavnici radova francuskih i engleskih slikarskih škola. Značajniji od kvalitete bili su motivi, odnosno Vandura je točno detektirao one koji nedostaju Galeriji. Posebno zanimljivima držim njegovu ekonomsku procjenu djela dostupnih na tržištu te oblikovanje strategije kako doći do njih, odnosno kako od djela manje poznatih majstora istraživanjem i pridodavanjem znanstvene vrijednosti načiniti vrijedne muzejske predmetne primjere. Sličan aktivan plan popunjavanja zbirke u nas ne poznajem, što ne znači da ne postoji, i to među različitim dokumentima koji svjedoče o politici muzeja u aspektu odnosa prema zbirkama.

Slika 2. Jednostavna naslovnica prvih izvješća zagrebačkih muzeja iz 1995. godine

Godine 1995. Grad Zagreb reagirao je krajnje odgovorno prema onim muzejskim ustanovama nad kojima je preuzeo osnivačka prava i svesrdno novčano podržao ideju Muzejskoga dokumentacijskog centra te su tako izdana **prva Izvješća gradskih muzeja** za 1994. godinu (Sl. 2) s kojima je u našu profesionalnu praksu inaugurirano godišnje izvještavanje o obavljanju muzejske djelatnosti upravo prema trima muzeološkim funkcijama. Uvodni tekst u prvom broju potpisuje već spomenuta S. Pintarić koja, vjerujem, ne može ni slutiti da time, zajedno s kolegicama iz MDC-a, započinje uspostavu normiranog predavljanja muzejskog rada, i to ne samo u muzejima Grada Zagreba nego i u muzejima čitave Hrvatske. Razumljivo je kako je u izvješćima sabiranje, odnosno skupljanje prva

od svih stavki. Ona se razrađuje posve logično prema metodama sabiranja – otkup, poklon i arheološka iskapanja, koja će morati prihvatiti i postojanje terenskih istraživanja tijekom kojih dolazi do nabave muzejske građe, a što je posebno svojstveno prirodoslovnim i etnografskim muzejima. Za iduću, 1995. godinu u publikaciji su nazočni svi zagrebački muzeji, neovisno o osnivaču, da bi se od 1999. počela pojavljivati i izvješća sve većeg broja hrvatskih muzeja. Jednako tako od skromnog opisa sakupljenih predmeta (u prvim izvješćima MUO prednjači brojem otkupa te brojem donacija umjetnika, građana ali i ustanova!) ta kategorija postaje sve veća i donosi sve više pobrojavanja pojedinačnih predmeta. Dovoljno je pogledati popis predmeta sakupljenih otkupom, posebice darovanjem, koje u drugom izvješću navode Hrvatski povijesni muzej¹⁷ ili Muzej za umjetnost i obrt¹⁸ i shvatiti kako bi bilo uzaludno očekivati da u ovom prilogu imenujem sve vrste građe, posebice količinu one nabavljene za naše muzeje u protekloj četvrtini stoljeća. No, već se iz ova dva primjera vidi da zapravo nedostaje međumuzejska suradnja i dogovor oko nabave. Primjerice, dokazi vizualnog identiteta predmeta stranačkog života s početka samostalne Hrvatske, iako imaju svoj smisao u jednome obrtnom muzeju, sustavno su se prema iskazu Lucije Benyovsky i prema izvješćima počeli sakupljati u Hrvatskome povijesnom muzeju. Takvih primjera ima još. Dakle, **kako bih doista prosudila značenje prikupljenoga, valjalo**

¹⁷ *Zagrebački muzeji izvješća 1995.* / ur. Snježana Pintarić i Lada Dražin-Trbuljak. Zagreb: Muzejski dokumentacijski centar, 1996. Str. 30–31.

¹⁸ Isto, str. 67.

mi je imati pred sobom poslanja i politike sakupljanja pojedinih muzeja. Nisam ih imala već i zbog činjenice da naši muzeji nisu naučili javno obznanjivati važne dokumente koji mogu zorno svjedočiti o njihovu profesionalnom radu, posebice na mrežnim stranicama. Stoga mi je preostalo krenuti putom pokušaja općenite ocjene, i to u odnosu na svaku metodu nabave, koristeći se pritom, koliko mi je bilo moguće, dostupnim tiskanim i mrežnim izvješćima, katalogizama izložaba povezanih s prikazom aktivnosti nabave, medijskim napisima i svojim vlastitim uvidima u odnos naših muzeja prema aktivnom sabiranju.

Iako nisu prva navedena, započet ću usmjeravanjem na **arheološka istraživanja**, koja su jedan od najstarijih oblika pribavljanja građe, isprva za privatne zbirke, a potom i za muzejske ustanove u Hrvatskoj. Arheološkom građom popunjavali smo i Carski kabinet u Beču i Narodni muzej u Budimpešti. Budući da arheološka istraživanja ovise i o društvenim okolnostima, dovoljnim financijama, ali i o vremenskim te inim uvjetima za njihovo provođenje, neću pogriješiti ako napišem da su znanstveni, ali i predmetni rezultati arheoloških istraživanja značajnije uslijedili upravo nakon Domovinskog rata, a negdje i nakon razminiranja pojedinih dijelova teritorija koji su bili pod okupacijom. Dakle, bogatiji prinosi, bilo iz zaštitnih bilo iz sustavnih istraživanja, uslijedili su zapravo iza 1998. godine. A bilo ih je toliko da su osnivani i novi arheološki muzeji te naš prvi muzej koji je nastao na jednom nalazištu – Muzej Narona u selu Vid pokraj Metkovića. Nova otkrića i nova tumačenja materijala na Vučedolu dovela su do izgradnje i otvorenja Muzeja vučedolske

kulture pokraj Vukovara (Mursa), ali i ostali kulturni slojevi koji su se počeli sve više otkrivati u strukturi urbanih cjelina Osijeka i okolice, zajedno s bogatom građom Muzeja Slavonije, potaknuli su osnutak Arheološkog muzeja u Osijeku.¹⁹ Svi arheološki nalazi na prostoru transeuropskoga cestovnog pravca Budimpešta – Osijek – Sarajevo – Ploče (tzv. Koridor 5C) raspodijeljeni su između nekoliko slavonskih muzeja. Jednako tako Slavonija je pokraj Slavanskog Broda sustavnim istraživanjima dobila Galovo kao pravu prapovijesnu metropolu koja je nešto materijala donijela i najbližemu Muzeju Brodskog Posavlja. Zanimljivo je i još jače pojavljivanje antičkih slojeva, ali i pokretne građe na prostoru Sessveta i Varaždinskih Toplica (pripadajući muzeji bili su udruženi na europskom projektu *Buđenje Europe*) te Topuskoga. Davno otkriven vojni logor Burnum pokraj Drniša sustavnim je istraživanjem početkom trećeg tisućljeća postao odličnom osnovom za promišljanje novoga arheološko-prirodoslovnog kompleksa u Nacionalnom parku *Krka*. Brojni nalazi u naselju na Turskoj kosi, posebice brojni ljudski kipići, kipići konja i ostali nalazi koji svjedoče o važnosti ovog nalazišta, posebno svetišta Kolapijana, svoje su mjesto pronašli u Gradskome muzeju u Karlovcu itd. Koliki će se muzeji ovdje naći pogođeni što ne spominjem velik priljev njihove arheološke građe! Primjerice, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu koji, kada sam ga zadnji put posjetila provjeravajući što se događa sa stalnim postavom, više nije imao pro-

stora za sve nalaze koji su se u njega slijevali tijekom različitih istraživanja.

Posebno su zanimljiva **arheološka istraživanja na prostoru samih muzejskih zgrada**. Mislim pritom na ono koje je donijelo stariju muzejsku građu Muzeju grada Iloka tijekom istraživanja dvorca Odescalchi i otkrivanja renesansne palače kneževa Iločkih i starijih slojeva²⁰ te na zanimljiva otkrića tijekom adaptacije zgrade Arheološkog muzeja Istre (malo rimsko kazalište koje će se konceptualno povezati s Muzejom!). Napokon, tu je i odličan primjer Muzeja grada Zagreba koji je svoju arheološku zbirku osnovao početkom 90-ih godina 20. stoljeća zahvaljujući rezultatima arheoloških istraživanja gričkog platoa na kojemu se i sâm nalazi u samostanskom kompleksu uršulinki.

Pridodamo li tomu brojna podvodna istraživanja i nalaze, sve više i riječne (primjerice nekoliko riječnih čamaca od Drave do Kupe), dobivamo obilje arheološke građe za koju će trebati još godine i godine kako bi se očistila, interpretirala, konzervirala ili restaurirala. I to je najveći problem ove vrste građe. U muzeje se unose velike količine materijala s terena dok dijelom fundusa muzeja zapravo postaje znatno manji broj za istraživanje i izlaganje pripremljenih predmeta. A u konačnici posjetitelji i javnost pamte samo spektakularne nalaze – *Čistača strigila* koji nas je u posljednjem desetljeću dostojno predstavljao i u inozemstvu ili tzv. Vinkovačko blago (Sl. 3), set srebrnoga rimskog posuđa s početka 4. stoljeća (46 komada) koji je bio pohranjen u zemlji kao ostava ili spremnica

¹⁹ U smislu organizacije doživio je on već promjenu i ponovni povratak pod skute Muzeja Slavonije.

²⁰ Dio je to prvog našeg velikog projekta financiranog europskim novcem pod naslovom *Istraživanje, obnova i revitalizacija kulturne baštine Ilok – Vukovar – Vučedol*.

Slika 3. Vinkovačko blago pronađeno tijekom istraživanja u Dugoj ulici 26 u gradu

u nesigurnim vremenima. I dok ispisujem retke o njemu i znam da su se arheološke zbirke Gradskog muzeja Vinkovci toliko povećale da se nastoje osigurati i novi prostori, teško je ne sjetiti se i *Seusova blaga* za čije je dokazivanje da potječe s prostora Barbarige na sudu u New Yorku naša država potrošila više od dva milijuna dolara. Uzalud, nismo u tome uspjeli, niti smo skupili novac i natjecali se s Mađarima za njegov otkup (koštalo ih je 15 000 000 dolara).²¹

²¹ Peritz, Romina. Borba za neprocjenjivo Seusovo blago. // *Jutarnji list*, 28. ožujka (2014). Dostupno na: <http://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/borba-za-neprocjenjivo-seusovo-bлаго-%E2%80%98do-zadnjeg-smo-vjerovali-da-jehrvatsko%E2%80%99/988673/> (pristupljeno 17. siječnja 2017.).

Arheološka istraživanja sa sobom u muzeje donose građu iz koje se naporom muzejskih profesionalaca različitih specijalizacija stvaraju muzejski predmeti, za što je potrebno vrijeme. Mi još nismo naučili ove začudne poslove, poput desalinizacije, čišćenja, restauriranja i sl., prenositi javnosti i tako zadobiti njezino razumijevanje. S istraživanjima u muzeje ulazi i **opsežna dokumentacija** koja traži ne samo dodatan prostor nego i dodatnu normiranu sustavnu obradu, koja nas tek iščekuje.

Naravno, **terenska istraživanja nisu svojstvena prikupljanju građe samo u arheološkim muzejima**. Dapače, prirodoslovne zbirke ne bi se mogle širiti bez njih i bez znanstvenih projekata koji se često nalaze u osnovi sabiranja. Dovoljno

je pratiti izvješća muzeja i vidjeti kolika je množina građe koja tako uđe, a jednako kao i arheološka traži dodatnu obradu kako bi postala muzejskim predmetima. Iz osobnog iskustva znam kako je Hrvatski prirodoslovni muzej u Zagrebu u našem odabranom razdoblju zapravo oformio i znatno ojačao svoju botaničku zbirku i to upravo zahvaljujući sustavnomu terenskom radu. Jednako tako podsjećam kako je istraživanje Lukine jame na Velebitu uslijedilo u vrijeme Domovinskog rata kada je pronađena i determinirana nova vrsta – velebitska pijavica. Uopće ne dvojim da je iznimno profesionalno i suvremeno vođen riječki Prirodoslovni muzej djelovao slično.

No, ništa drukčije nije ni s etnografskim muzejima i zbirkama gdje istraživanje na terenu sa sobom u ustanove donosi dokumentaciju, kazivanje sudionika, bilježnice glazbe i ostalih vidova nematerijalne baštine, ali i brojne predmete. Dakako, pritom se moramo zapitati, a i naše studente i doktorande pokušavam u tom smislu isprovocirati, bave li se ta istraživanja isključivo tradicijskim seoskim kulturama ili pak obuhvaćaju i istraživanja te pritom i sabiranje suvremenoga, pa i predstavnika urbanoga i svakodnevnog života.

Na terenu su i muzejski profesionalci Tehničkog muzeja *Nikola Tesla* i njegove specijalizirane inačice, Hrvatskoga željezničkog muzeja. Jednako tako i kustosi koji prate živu umjetničku praksu svoje djelovanje temelje, među ostalim, i na razvijanju odnosa sa živućim umjetnicima, posjećuju njihove atelijere i ostale prostore nastanka i predstavljanja umjetničkih djela.

Osnivači muzeja moraju novčano poduprijeti arheološka i ostala terenska istraživanja (magična brojka koja uključuje broj terenskih djelatnika i broj odrađenih sati, ali i sati utrošenih na čišćenje i restauriranje građe i sl.), inače se ona ne bi mogla, unatoč profitabilnosti zaštitnih arheoloških istraživanja, organizirati. I u tom smislu ti financijski izdatci doprinose cijeni sabiranja o kojoj su svojedobno pisali Barry i Gail Dexter Lord te John Nicks.²²

No, **obično na prvome mjestu kao stavku potrošnje kod sabiranja vidimo samo aktivnost otkupa.** Budući da sam počela svoju profesionalnu karijeru u jednoj galeriji starih majstora, zarana sam postala svjesna kako je moguće da ni zajednica ni osnivači nemaju dovoljno novca kako bi se koristili ovom metodom nabave. Osnivače predstavljaju Ministarstvo kulture, gradski i županijski odjeli za kulturu i sl. Među gradskima svakako se ističe Grad Zagreb. Imam iskustvo djelovanja u savjetodavnim tijelima i nacionalnoga i gradskog osnivača. Niti jedan od njih nije se našao u situaciji da ne može dodijeliti bilo paušalnu godišnju svotu za nabavu (početkom 21. stoljeća ona je iznosila oko 250 000 kuna) bilo pripomoć pojedinačnomu, dobro obrazloženom zahtjevu za otkupom. Tamo gdje bi se ukrštavala dva osnivača, očekivalo bi se da svaki sudjeluje s polovicom sredstava.

Godine 2004. Ministarstvo kulture jasno se očitovalo o svemu tome, dapače, nastojalo je uspostaviti **kontinuirani program otkupa utemeljen na progra-**

²² Lord, Barry; Lord, Gail Dexter; Nicks, John. *The Cost of Collecting: Collection Management in UK Museums*. London: H.M.S.O., 1989.

mima muzeja, te čak i **listu prioriteta**, a uza sve to pridržavati se ICOM-ova *Etičkog kodeksa za muzeje*. Dakako, događalo se to za vrijeme djelovanja jednog magistra muzeologije i dobrog poznavatelja muzejskog rada i muzejskih potreba – Božidara Biškupića. Kako sam u to vrijeme bila član Hrvatskoga muzejskog vijeća, mogu živo svjedočiti o našem, iako savjetodavnome po obilježju, no ipak odgovornom odlučivanju o podupiranju pojedinačnih zahtjeva za otkupom, provjeravanju postoji li za to kvalitetna dokumentacija s osnovnim opisom, svakako i vizualnim informacijama, stručnom analizom i ocjenom te dobrim obrazloženjem razloga otkupa. Sve smo te elemente pažljivo proučavali iako se ne mogu sjetiti da smo pritom raspolagali **i s godišnjim ili srednjoročnim planom popune fondusa**, a koje je Ministarstvo, moguće i sam ministar, imalo namjeru zahtijevati od muzeja. No mi smo se vodili krajnje jednostavnim smjernicama – potpomoći otkup građe koja se treba naći u (novom) stalnom postavu ili ciljano popuniti zbirke muzeja. Inače, i takvi dokumenti stoje na mrežnim stranicama inozemnih muzeja kao dokazi ozbiljnoga profesionalnog djelovanja, a zašto ne i kao putokaz za potencijalne donatore. Vraćajući se prosudbi Vijeća, prisjećam se naših spretnijih ravnatelja koji bi za preskupu građu pronašli dodatne izvore prihoda ili sastavili plan otkupa u nekoliko vremenskih odsječaka. Dakle, aktivnost otkupa ne ovisi samo o novčanoj potpori osnivača nego i o menadžerskim vještinama naših ravnatelja.

Suočavanje s nerazvijenom i naslijeđenom povijesnom politikom otkupa nastupa za ravnatelje i muzejske profesionalce posebice u trenutku počet-

ka rada na novome stalnom postavu. Nikada javnost nije bila uključena u to suočavanje kao u slučaju Muzeja suvremene umjetnosti. Tako se priča o otkupu radova za MSU, ali i o doniranju i ojačavanju fondusa ususret otvaranju nove zgrade i novog postava MSU-a 2009. godine, ispričana kroz različite vizure (što je znak postmodernističkog vremena u kojemu živimo!), našla u novinama i priložima ostalih javnih medija:

*Samo u 2008. godini Muzej suvremene umjetnosti otkupio je 166 radova, među njima i djela Vladimira Becića, Zlatana Vrkljana, Jana Fabrea i Dušana Džamonje, a od mlađih i radikalnijih umjetnika instalacije i videoradove Kristine Leko, Andreje Kulunčić, Ane Horvat i Lale Raščić, u kojima te nove mlade likovne zvijezde govore o mafijaškoj stvarnosti, hrvatskom iseljeništvu u Americi, fenomenu make-overa i ostalim društvenim problemima. Uz to, muzej je dobio čak 199 donacija, među kojima je najbrojnija donacija Antuna Motike (...).*²³

Dakle, javnost je prenošenjem riječi djelatnika Muzeja dobivala precizne informacije o imenima i radovima koji su otkupljeni uoči otvorenja. Njima pridružujem i osobno iskustvo u tome kako je Ministarstvo kulture, osjećajući prema ovoj ustanovi dio odgovornosti, također pripomoglo tzv. žurnim otkupima. No, i glasoviti Kožarićev atelijer, jedinstveno umjetničko tumačenje temeljeno na muzealizaciji umjetnikova stvaralačkog prostora, danas dio mijenjajućega stalnog

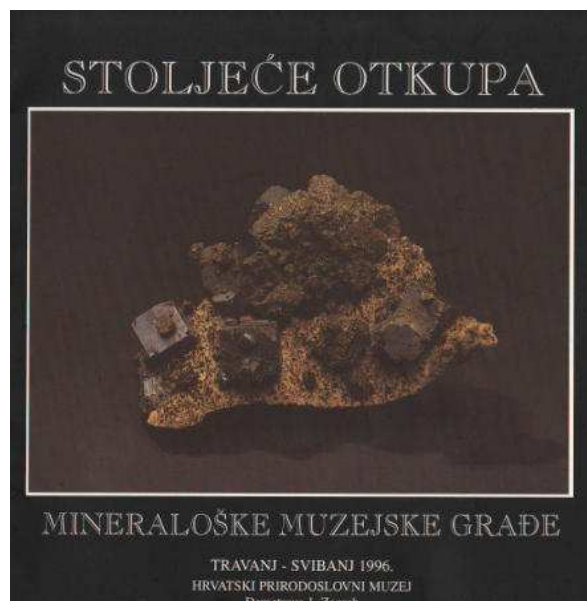
²³ Ožegović, Nina. Najluđe umjetnine novog muzeja. // *Nacional* 721, 8. rujna (2009). Dostupno na: <http://arhiva.nacional.hr/clanak/66438/najludje-umjetnine-novog-muzeja> (pristupljeno 15. siječnja 2017.).

postava MSU-a, također je imao svoju cijenu i bio otkup, i to vrijedan ni manje ni više nego oko 340 000 eura.

Jednako su zanimljive i cijene radova autora s međunarodnim ugledom, koje oslikavam ovim podatkom o otkupu djela poljske autorice: *Tako je muzej prije nekoliko godina otkupio videorad Katarzynie Kozyre „Muška kupelj“ za 28 tisuća dolara, a ako se tomu pribroje PDV, carina i porez, cijena se penje na 41 tisuću dolara, što je u to vrijeme iznosilo gotovo cijelu godišnju dotaciju muzeja. No i to je bilo „ispod cijene“, kažu, jer su radovi te zvijezde Venecijanskog biennala već tada postizali više cijene, a danas se penju i do sto tisuća dolara.*²⁴

Priznajem, samosvijest suvremenih umjetnika i njihovo vrednovanje vlastitog stvaralaštva i dalje mi ostaje svojevrsnom zagonetkom. Možda i zbog toga što sam u svojem izvornom strukovnom povijesnom umjetničkom opredjeljenju bliža djelima starijih majstora (posebice majstorica!) i nešto mi je bliže stanje tržišta tih umjetnina. Što bi za ove cijene rekao, primjerice, jedan zapadnoslavonski muzej koji je početkom 21. stoljeća od svojeg osnivača za otkup dobivao paušalno između 30 000 i 40 000 kuna (uz pozitivno hitno reagiranje u pojedinim slučajevima)? Što bi za ove cijene rekli kustosi Mineraloškog odjela Hrvatskoga prirodoslovnog muzeja koji također ne mogu bez kupnje pojedinih primjeraka minerala, a koje još k tomu razgledaju i moraju kupovati na sajmovima u inozemstvu? Usput, 1996. godine pokušali su, a po mojem sudu i uspjeli, javnosti predočiti povijest i metode kojima se koriste kako bi proširili svoj fundus (Sl. 4).

²⁴ Isto.

Slika 4. Zebec, Vladimir; Šoufek, Marin. Stoljeće otkupa mineraloške muzejske građe. Zagreb: Hrvatski prirodoslovni muzej, 1996.

No, vratimo se medijskoj priči o politici sabiranja MSU-a. Najveći kritičar njegova fundusa i gore opisanog otkupa, prof. dr. sc. Zvonko Maković, u tom je vremenu rekao i sljedeće: *Nigdje na svijetu ministar kulture ne pača se u pitanje otkupa umjetnina kao što to čini Biškupić kad izjavljuje da će se umjetnine otkupljivati preko Ine, Plive i drugih kompanija. To je u civiliziranom svijetu toliko ridikulozno da je besmisleno i spominjati.*²⁵ No je li to bilo baš tako besmisleno? Ta ministar koji je znao s koliko sredstava raspolaže za otkup samo je prenio već postojeća iskustva djelatnog spajanja tvrtki i baštinskih ustanova. Podrška muzejima i galerijama u različitim programima, pa i pri nabavi nove građe, odlična je za poliranje javne slike i društvene od-

²⁵ Ožegović, Nina. Rat Biškupića i Bandića oko Makovića. // *Nacional* 572, 30. listopada (2006). Dostupno na: <http://arhiva.nacional.hr/clanak/28741/rat-biskupica-i-bandica-oko-makovica> (pristupljeno 17. siječnja 2017.).

govornosti tvrtki te zapad obiluje uspješnim primjerima.²⁶ I mi smo ubrzo dobili odličan primjer, točnije 2008. godine, u obliku Nagrade T-HT za hrvatsku suvremenu umjetnost koja je spojila MSU i našega najvećeg teleoperatora te u konačnici ne samo pomogla predstavljanju žive i aktualne umjetničke scene nego i nabavi novih umjetnina za spomenuti muzej.

ŠTO JE OTKUPLJIVALA DRŽAVA?

Što se događalo na nacionalnoj razini, odnosno koja je to baština nailazila na razumijevanje države u situacijama kada je trebalo brzo reagirati i posegnuti u državnu riznicu? Prije svega, **riječ je o djelima tzv. starih majstora**, koji su svojim rođenjem ili djelovanjem bili spojeni s Hrvatskom i u čijoj je nabavi dobrim dijelom sudjelovala Flora Turner Vučetić, hrvatska povjesničarka umjetnosti koja radi kao savjetnica u Veleposlanstvu Republike Hrvatske u Londonu. Njezino ime povezuje se s kupnjom Medulićeva crteža s temom svetog Andrije te reljefa *Bogorodice s Djetetom Ivana Duknovića* koji je porezne obveznike stajao 2,7 milijuna kuna, od čega su jednu četvrtinu cijene platili oni iz Duknovićeva zavičaja, grada Trogira. Tu su i poprsje Franje Vranjanina, oslikani rukopis o životu svetog Krševana, koji je nastao u 13. st. i bio predan na čuvanje Samostanu benediktinki u Zadru, te grbovnica obitelji Vojković iz 17. st. namijenjena fondu Hrvatskoga državnog arhiva.²⁷

²⁶ Rustin, Susanna; Arnett, George. The sponsorship files: who funds our biggest arts institutions. // *The Guardian*, 2. ožujka (2015). Dostupno na: <https://www.theguardian.com/culture/2015/mar/02/arts-corporate-sponsorship-tate-british-museum> (pristupljeno 18. siječnja 2017.).

²⁷ Kiš, Patricia. Flora Turner Vučetić – Žena koja nam vraća izgublenu ljepotu. // *Jutarnji*

U tu skupinu nacionalne baštine ušla su i dva Klovićeva rada, koja poznavateljica njegova opusa i duktusa, dr. sc. Valerija Macan smatra spornima. Minijatura *Posljednji sud* kupljena je 2006. na aukciji u Sotheby'su za 45 tisuća funti i nalazi se na čuvanju u Hrvatskome restauratorskom zavodu dok je druga, *Sveti Petar s apostolima pred vratima raja*, kupljena 2010. za nepoznat iznos i nalazi se u Modernoj galeriji. No, kada se 2015. godine u Londonu kod Bonhamsa na dražbi pojavio i treći Klovićev rad – *Bogorodica pri navještenju*, te spomenuta znanstvenica potvrdila Klovićevo autorstvo, do kupnje u ime Hrvatske nije došlo.²⁸ S druge strane, kada je jedan od nasljednika kipara Meštrovića, Stjepan Meštrović, počeo 2013. povlačiti svoje naslijeđene umjetnine iz pohrane u Gliptoteci HAZU i Atelijeru *Meštrović*, javnost je saznala da Ministarstvo kulture sastavlja popis za otkup djela iz obiteljskog fonda predanoga na čuvanje našim muzejskim ustanovama, a sve kako bi što veći broj radova od njih 396 zadržala u zemlji. Svota koja je od 2009. do 2013. godine potrošena na to bila je višemilijunska,²⁹ no suvremene podatke nemam.

list, 25. srpnja (2006). Dostupno na: <http://www.jutarnji.hr/arhiva/flora-turner-vucetic-zena-koja-nam-vraca-izgubljenu-ljepotu/3355679/> (pristupljeno 16. siječnja 2017.).

²⁸ Leskur-Staničić, Jasenka. Valerija Macan: Bogorodica je original, lažnjaci su tri Klovićeva djela u Hrvatskoj. // *Slobodna Dalmacija*, 26. srpnja (2015). Dostupno na: <http://slobodnadalmacija.hr/scena/mozaik/clanak/id/281150/valerija-macan-bogorodica-je-original-laznjaci-su-tri-kloviceva-djela-u-hrvatskoj> (pristupljeno 16. siječnja 2017.).

²⁹ Pavliša, M. Država tek sastavlja listu prioriteta za otkup Meštrovića. // *Tportal*, 30. travnja (2013). Dostupno na: <http://www.tportal.hr/kultura/kul>

Zato nije teško osjetiti i svjedočiti smanjenju sredstava osnivača te svojevršnom oprezu i usporavanju dodjeljivanja novca za otkupe. S druge strane, vidim i **mijenjanje odnosa prema baštini u Hrvatskoj. Uspostavljena je čitava množina baštinskih i interpretacijskih točaka uključujući i nematerijalnu baštinu te prirodoslovne i tehničke (industrijske) fenomene.** Sve se one mogu uključiti u život zajednice i kulturno-turističku ponudu. **Nisu samo starine i visoka umjetnost ono što će osigurati posjet Hrvatskoj,** odnosno njezinim muzejima, a što je definitivno bio stav F. Turner: *Sve ove otkupe za hrvatske zbirke vidim kao investiciju u hrvatsku kulturu, jer što su zbirke bogatije djelima velikih majstora, to će više ljudi iz cijelog svijeta doći u Hrvatsku u posjet našim muzejima.*³⁰ Interes će zadržati i mali, krajnje specijalizirani muzeji, poput Muzeja betinske drvene brodogradnje, ninskog Muzeja soli ili Kuće *Dobrović* u Jelsi koji počivaju na predstavljanju lokalnih identiteta ili obiteljske i ine memorije.

DAROVANJE KAO AKTIVNA METODA SABIRANJA

Nedostatak novca pri oblikovanju zbirki može nadoknaditi zamjena, no rijetko se to događa kod nas u smislu zamjene među ustanovama. Studentima obično govorim kao o kurioznosti o zamjeni dviju lokomotiva između Hrvatskoga željezničkog muzeja i Tehničkog muzeja u Budimpešti. U Zagreb je tada dovezena

parna lokomotiva serije 152, izgrađena 1899. u mađarskoj metropoli. Budući da su se takve vozile i u Hrvatskoj, a kod nas nije bila sačuvana nijedna, Muzeju je dobro došla i ova.³¹ S ovom metodom popunjavanja fundusa više sam se sretala djelujući u Hrvatskome muzejskom vijeću koje je redovito davalo savjete u vezi s razmjenom građe između muzejskih ustanova i privatnih kolekcionara. Za razliku od različitih mišljenja kolega koja sam znala čuti, **moj je stav o tome ostao neizmijenjen – privatni kolekcionari predstavljaju komplementaran dio socijalizirane brige za baštinu. Sve dok je ono što smo označili predmetom baštine profesionalno čuvano, obrađeno i u nekom obliku dostupno javnosti, nije presudno je li riječ o privatnoj zbirci, zbirci neke udruge ili muzejske ustanove.**

Svojedobno sam na inozemnim muzejskim forumima znala pronaći primjere zajedničke nabave nekoga muzejskog predmeta. Najčešće su to bile umjetnine velike vrijednosti. Dakle, time se dijelila ne samo novčana vrijednost nego i vlasništvo te odgovornost za djelotvornim upravljanjem. I tu je znalo doći do problema – u kojoj će ustanovi djelo biti izloženo, u kojemu razdoblju, hoće li ga tada druga ustanova planirati predstaviti javnosti u nekome drugom komunikacijskom obliku i sl. Srećom, koliko mi je poznato, naši profesionalci nisu niti morali razmišljati o tome.

Ono što i dalje preostaje muzejima u Hrvatskoj kao glavni izvor sabiranja i kao temeljna kulturna praksa jest da-

turmiks/258664/Drzava-tek-sastavlja-listu-prioriteta-za-otkup-Mestrovica.html (pristupljeno 16. siječnja 2017.).

³⁰ Kiš, Patricia. Nav. dj.

³¹ *Izviješća zagrebačkih muzeja* / ur. Markita Franulić. Zagreb: Muzejski dokumentacijski centar, 1998. Str. 71.

rovanje ili doniranje, i to pojedinačnih predmeta ili čitavih zbirki muzejima u Hrvatskoj. Ova praksa nalazi se u srži nastanka muzeja i rasta njihovih zbirki u Hrvatskoj još od početka muzejskog doba krajem prve polovice 19. st. Prisjetimo se samo Narodnog muzeja u Zagrebu i nacionalnog zanosa koji je pokrenuo sveopće doniranje. Ustanova u kojoj je započeo moj profesionalni hod – Strossmayerova galerija starih majstora – počiva na gesti više od stotinu donatora, od kojih je prvi među jednakima bio sâm đakovački biskup.³² Tek što sam dobila stalno radno mjesto, već sam prošla zanimljivo iskustvo preuzimanja donacije muzikologa Dragana Plamenca – fizički prihvati, vrednovanje, razmišljanje o predstavljanju, no osobito izvještavanje javnosti.³³ Nema te vrste muzeja ni muzejske ustanove, koja se razlikuje veličinom ili osnivačem, a da se u svojem djelovanju nije susrela s ovom metodom nabave građe. **Svojedobno je Z. Z. Stransky ovu metodu nazvao pasivnom metodom** pri oblikovanju muzejskog fundusa,³⁴ no oni koji su to radili na praktičnoj razini, posebice kada je bila riječ o većoj donaciji s raznorodnom građom, znaju da je **teoretičarevo označavanje ove aktivnosti potpuno neprimjereno. Dugotrajni razgovori s donatorima**, koji u svojoj srži uvijek znače samo jedno – **razvijanje i jačanje povjerenja između primatelja**

lja i darivatelja, stručna i znanstvena obrada građe, bilježenje svih usmenih kontekstualnih informacija iz usta samih donatora, analiza fizičkog stanja i uspostavljanje prijedloga mjera koje treba početi provoditi kako bi se donacija očuvala i predstavila javnosti – svjedoče o krajnje aktivnome profesionalnom činu koji treba uvijek razotkriti javnosti.

Nekima je, poput Muzeju grada Zagreba, doniranje ili preuzimanje brige o zbirka-ma doniranima gradu Zagrebu postalo dijelom muzejskog poslanja³⁵ i izazovom kod smišljanja koncepcije čitavoga budućeg pridruženog muzeja donacija. Kada analiziramo proteklu izložbenu sezonu u spomenutom muzeju – izlaganje Donacije *Klepač*, razdvojeno na posebno predstavljanje supružnika Rudolfa Klepača i Ruže Cvjetičanin, te Donacije *Matz* – shvatit ćemo koliko je doniranje utkano u djelovanje MGZ-a.

Uzimajući u obzir brojne geste doniranja koje su na različite načine prenošene javnosti – od konferencija za novinare do velikih izložaba, poput one posvećene Donaciji *Tuškan* u MUO-u 2004. godine – jedan fenomen u ovih četvrt stoljeća izdvaja mi se iznad svih ostalih. Mislim pritom na **darivanje umjetničkih djela Gradskom muzeju Vukovar i oblikovanje Muzeja Vukovara u progonstvu**. Takvu sinergiju umjetnika i muzealaca, udruživanje onih koji su htjeli umjetnošću progovoriti protiv rata i ratnih razaranja i onih koji su, protjerani iz svojega grada i muzeja, nastavili profesionalno djelovati i oblikovati nove zbirke kako

³² Gašparović, Miroslav. Strossmayerova galerija HAZU – donacije i donatori. // *Informatica Museologica* 23, 1/4 (1992), str. 95–103.

³³ U to vrijeme radila je to iznimno uspješno, prateći svaku i najmanju pojedinost pristizanja donacije iz Amerike, današnja zamjenica gradonačelnika Zagreba gospođa Vesna Kusin.

³⁴ Maroević, Ivo. *Uvod u muzeologiju*. Zagreb: Zavod za informacijske studije, 1993. Str. 173.

³⁵ Treba spomenuti kako krajnje aktivnu ulogu u preuzimanju donacija gradu Zagrebu, iako u manjem opsegu, imaju i MSU, MUO te Etnografski muzej.

Slika 5. Naslovnica kataloga danas likovne zbirke Muzej Vukovara u progonstvu

bi se mogli nositi s gubitkom postojećih, nisam drugdje vidjela. Projekt je započeo 1992. godine i danas postoji kao velika zbirka od 1600 umjetničkih djela, od kojih se jedan manji izbor mogao vidjeti u matičnome muzeju 2015. dok stalni postav tek iščekujemo (Sl. 5).

Jednako tako kao potpuno pozitivnu paradigmu za djelovanje muzeja u sferi oblikovanja zbirki spominjem zanimljiv projekt privatne Zbirke Štimac koji je 2014. povezo privatnog sabiratelja i dvije muzejske ustanove i krenuo prema institucionalizaciji i dostupnosti svima. Stjecajem okolnosti i djelomične duge obiteljske povezanosti sa željezničarstvom poznat mi je taj svijet u smislu stvaranja zbirke i baštine. Neka vas ne začudi da njemu pripadaju velike privatne kolekcije, strasno kolekcionarstvo i znanstvo, specijalizirane trgovine za kupnju vagona, lokomotiva i ostale opreme za

izradu maketa, volonterska brigada za zaštitu vozila itd. Veliku zbirku predmeta povezanih sa željezničarstvom te poviješću željeznice i pruga u Karlovcu (oko 500 uredno razvrstanih predmeta) skupio je inženjer prometa Josip Šimac u svojem uredu na karlovačkome glavnom kolodvoru. U tome je imao podršku svojih kolega, čak su planirali i osnutak muzeja, no napokon su se odlučili pokloniti je Gradskom muzeju u Karlovcu koji je to motiviralo na osnivanje nove zbirke, ali ne u zgradi Muzeja nego, koliko sam razumjela, u prirodnom prostoru i kontekstu karlovačkog kolodvora. Karlovački muzej povezo se s matičnim Hrvatskim

željezničkim muzejom i u suradnji s njim prema koncepciji Igora Čuliga pripremio izložbu u pokretnome izložbenom vagonu u vlasništvu HŽM-a, naravno uz pomoć i razumijevanje Hrvatskih željeznica (Sl. 6). Živa riječ donatora i kustosa, prisutnih na izložbi, (bila su, nap. a.) glavna (...) sredstva interpretacije, ne zanemarujući ipak pisane i video-materijale.³⁶

U ovom primjeru imali smo sve – suradnju kolekcionara i muzeja u postupku doniranja i stvaranja nove specijalizirane zbirke, ali izvan prostora muzeja, međumuzejsku suradnju pri oblikovanju izložbe te napokon suradnju muzeja i velikoga poslovnog subjekta u predstavljanju zajedničke baštine javnosti.

³⁶ Čulig, Igor. *Donacija Josipa Štimca za Zbirku željeznice*. Karlovac: Gradski muzej Karlovac, 2014. Str. 10.

Slika 6. Pogled na izložbu Donacije Štimac u pokretnom vagonu na kolodvoru u Karlovcu

Rad s javnošću ili bolje – aktiviranje zajednice, ali i obrnuto – aktiviranje muzeja snagom htijenja i strasti zajednice pri kolekcioniranju, sve češće nalazimo u okviru zbirkotvornih aktivnosti muzeja. Prvo se prisjećam projekta *Zagrebački kvartovi* (Trnsko i Dubrava) koji je stvorila mlađa kustoska skupina u Muzeju grada Zagreba, ali i prikupljanja predmeta za dio njegova stalnog postava, posvećenoga drugoj polovici 20. stoljeća, potom i prikupljanja dječjih igračaka u okviru izložbenog projekta mr. sc. I. Biškupić u Etnografskome muzeju u Zagrebu, izložbe akvizicija u Muzeju Brodskog Posavlja sugestivnog naslova *Sakupljamo zajedno: prinove 2011.-2015.* itd. Sve su to **projekti koji spajaju dvije muzeološke funkcije – funkciju zaštite (ostvarenu premještanjem građe u muzej) i funkciju komunikacije, najče-**

šće s pomoću izložbe. I to naši muzeji rade često, dobro i profesionalno, u rasponu od velikih estetskih izložaba (*Akvizicije MUO: Iz prošlosti za budućnost, 2003.-2013.*, *Nove akvizicije i darovnice u Modernoj galeriji iz 2015.*, *Akvizicije 2011. – 2016.: otkupi i donacije u Muzeju likovnih umjetnosti i sl.*) do manjih efektnih predstavljanja, poput izložbe Ž. Kolveshi 2007. u MGZ-u, posvećene doniranom portretu Janka Holjca s potpisom M. Vanke, izložbe *Želim znati! L. Šode* u Tiflološkome muzeju 2015. (predstavljanje *Donacije Wagner* – prilagođenih učila za nastavu matematike i fizike) ili projekta *Akvizicije Muzeja grada Kaštela – obitelj Šoulavy* koji je prošle godine priredila S. Acalija u spomenutom muzeju, motivirana akvizicijama spojenim s poviješću turizma u Kaštelima. Na kraju ističem i vidljiv napor Muzeja gra-

da Rijeke koji stalnim izložbama svojih akvizicija pokušava ostati u dosluhu sa svojom zajednicom i tako joj pokazivati svoj postupno rastući fundus koji će se, toplo se nadam, naći u idućim godinama predstavljen u prvome stalnom postavu u Palači šećera u Rijeci (Sl. 7).

Slika 7. Pozivnica za izložbu akvizicija Muzeja grada Rijeke 2015. godine

ZAKLJUČNO

Prije svega, željela bih se ispričati svim onim muzejima i muzejskim profesionalcima koji također imaju veliko iskustvo s aktivnošću sabiranja i oblikovanja zbirki, a nisu spomenuti u ovom prilogu. To nije bilo moguće jer nisam imala saznanja o tome ili jednostavno nisam mogla opteretiti prilog s toliko podataka. Posebice mi je to žao kada je riječ o manjim muze-

jima izvan većih gradova jer znam koliko napora moraju utrošiti na razumijevanje svojih osnivača i kako svaka njihova pojedinačna prinova ili aktivnosti oko nje imaju značenje i funkciju velikog čina (primjerice preuzimanja velike donacije) usred metropole.

Kada pogledam još jednom sve napisano, moguće je zaključiti da je sabiranje u muzejima u Hrvatskoj ostalo dominantnom aktivnošću pri oblikovanju i upravljanju zbirka.

Bilo je to vidljivo i kada smo nedavno, u okviru projekta *Usklađivanje studijskih programa iz područja društvenih i humanističkih znanosti s potrebama tržišta rada*, anketirali muzejske djelatnike o poslovima koje bi jedan kustos u muzeju morao znati obavljati. Tada je većina zapravo vidjela zanimanje kustosa u okviru obavljanja poslova oko sabiranja i istraživanja građe dok su im ostale aktivnosti upravljanja muzejskim zbirka bile gotovo potpuno nepoznate.

Europski muzejski profesionalci otišli su nekoliko koraka dalje i osvijestili da se oblikovanje zbirki odvija i izlučivanjem iz fundusa te posudbama ili zamjenama s ostalim ustanovama. Posudba je kod nas učestala kada je riječ o izložbama dok je zamjena razmjerno rijetka, a o izlučivanju nismo ni započeli ozbiljnije promišljati. No to nećemo moći mimoići.

Kada je riječ o teoretičarima muzeologije, njihove bi postavke u području koncepta zbirke trebalo analizirati i djelomično revidirati. Još nisam izišla argumentirano u javnost s **pojmom unutrašnjeg sabiranja** (studente o tome poučavam), ali namjeravam. **Naime, u svjetlu semiotike već mi je dugo vremena jasno da muzeje treba shvatiti kao pozornicu/okolinu za dodjeljivanje značenja.** Da-

kle, bilo koji predmet koji uđe u muzej, pa i onaj potpuno funkcionalan, prolaskom vremena i dodjeljivanjem značenja može postati muzejskim predmetom, odnosno predmetom baštine. Inventarne knjige (primjerice ona Mijata Sabljara u Hrvatskome povijesnom muzeju), muzejski namještaj (poput onoga u Hrvatskome prirodoslovnom muzeju), obavijesna pomagala (pločica muzejskog čuvara na kojoj piše da se uskoro vraća, izložena prigodom stote obljetnice MGZ-a) i sl. tijekom vremena postali su prvorazrednom muzejskom građom. To je onaj oblik sabiranja koji uopće nije uzet u obzir u načelima ili politici sabiranja, a o njemu nisu vodili brigu ni spomenuti praktičari koji su izračunali cijenu muzejske nabave (Lord, Dexter i Nicks). **I tu je teorija dala svoj prilog praksi i djelatno pokazala kako bez zajedništva nema razvoja ni jednoga ni drugog vida muzeologije.**

Kada bih se uime onih koji financiraju muzeje i galerije morala službeno očitovati kako postupiti u odnosu na muzejsko sabiranje, savjetovala bih sljedeće:

1. Sabiranje u muzejima i galerijama treba usporiti.
2. Prije svega, treba poraditi na pažljivoj analizi fundusa i provjeravanju njihove usklađenosti s trenutačno važećim poslanjima (poslanja se mijenjaju!).
3. Treba ozbiljno uzeti u obzir i tzv. unutrašnje sabiranje.
4. Potom treba ustrajati na stvaranju akcijskih planova nabave, pa i na listama prioriteta (oboje može biti i dio strateških planova muzeja).
5. Treba poticati muzeje na međumuzejsku suradnju, a zašto ne i organizirati mrežno djelovanje u okviru aktivnosti sabiranja, posudbe i zamjene

(matični muzeji tu bi mogli imati ključnu ulogu, dakako kada bi se tzv. matičari u muzejima bavili samo tim poslovima).

6. Pokušati u suradnji s tzv. realnim sektorom, primjerice s Hrvatskom lutrijom i sl., osnovati fond namijenjen sabiranju muzejske građe.
7. Organizirati okrugli stol i radionice o izlučivanju iz fundusa i ostalim aktivnostima stvarnog upravljanja muzejskim zbirkama itd.

Danas, u posljednjem razdoblju svojega profesionalnog djelovanja, nemam više iluzija – baština uvijek ostaje fragmentirana koliko god se mi trudili. Manje ćemo je doživljavati takvom počnemo li uzimati u obzir i ostale institucionalne i izvaninstitucionalne, posebice privatne napore oko njezina očuvanja. Sabiranje kao aktivnost pripada tomu, ali ni ono nema smisla ako sabrano ne činimo dostupnim javnosti u svim mogućim pojavnostima – od virtualnih uradaka do programa posjeta i korištenja zbirkama u čuvaonicama.

LITERATURA

Bašić, Krešimir. Pisana izjava: politika skupljanja. // *Informatica Museologica* 27, 1/2 (1996), str. 14–15.

Cedrenius, Gunilla. Suvremena dokumentacija – ne samo predmeti, već i ljudska bića. // *Informatica Museologica* 25, 1/4 (1994), str. 63–65.

Čulig, Igor. *Donacija Josipa Štimca za Zbirku željeznice*. Karlovac: Gradski muzej Karlovac, 2014.

Etički kodeks za muzeje. Preveo na hrvatski jezik Damodar Frlan. Sarajevo: Udruženje ICOM – Nacionalni komitet Bosne i Hercegovine; Zagreb: Hrvatski nacionalni komitet ICOM-a, 2007. Dostupno i na: <http://www.icom-croatia.hr/wp-content/uploads/2011/11/Eticki-kodeks-za-muzeje.pdf> (pristupljeno 21. siječnja 2017.).

- Gašparović, Miroslav. Strossmayerova galerija HAZU – donacije i donatori. // *Informatica Museologica* 23, 1/4 (1992), str. 95–103.
- Izvjешća zagrebačkih muzeja* / ur. Markita Franulić. Zagreb: Muzejski dokumentacijski centar, 1998.
- Johndotter, Malin. Dokumentiranje života suvremenog doma. // *Informatica Museologica* 25, 1/4 (1994), str. 66–68.
- Lord, Barry; Lord, Gail Dexter; Nicks, John. *The Cost of Collecting: Collection Management in UK Museums*. London: H.M.S.O., 1989.
- Marić, Ruža. Prikupljanje muzejske građe iz Domovinskog rata. // *Informatica Museologica* 23, 1/4 (1993), str. 137–138.
- Maroević, Ivo. *Uvod u muzeologiju*. Zagreb: Zavičajna izdavaštva, 1993.
- Maroević, Ivo. Elementi za projektni program izgradnje muzeja. // *Informatica Museologica* 33, 3/4 (2003), str. 67–73.
- Pintarić, Snježana. Otkup spomeničke građe za zagrebačke muzeje u 1996. godini. // *Informatica Museologica* 27, 1/2 (1996), str. 15–18.
- Upute za prikupljanje materijala iz narodno-oslobodilačke borbe za Muzej narodnog oslobođenja*. Zagreb: s. n., 1945.
- Vujić, Žarka. Sabirem dakle jesam: Levin Horvath. // *Muzeologija* 32 (1995), str. 23–32.
- Vujić, Žarka. Collecting in time of war. // *Museums and the Future of Collecting* / ed. by Simon J. Knell. Aldershot; Brookfield; Singapore; Sidney: Ashgate, 1999. Str. 88–92.
- Vujić, Žarka. Muzejski predmet i muzejsko sabiranje u ogledalu semiotike. // *Informatologia* 32, 3/4 (1999), str. 200–208.
- Zagrebački muzeji izvješća 1995.* / ur. Snježana Pintarić i Lada Dražin-Trbuljak. Zagreb: Muzejski dokumentacijski centar, 1996.
- Mrežni izvori**
- Kiš, Patricia. Flora Turner Vučetić – Žena koja nam vraća izgublenu ljepotu. // *Jutarnji list*, 25. srpnja 2006. Dostupno na: <http://www.jutarnji.hr/arhiva/flora-turner-vucetic-zena-koja-nam-vra-ca-izgubljenu-ljepotu/3355679/> (pristupljeno 16. siječnja 2017.).
- Leskur-Staničić, Jasenka. Valerija Macan: Bogorodica je original, lažnjaci su tri Klovićeva djela u Hrvatskoj. // *Slobodna Dalmacija*, 26. srpnja (2015). Dostupno na: <http://slobodnadalmacija.hr/scena/mozaike/clanak/id/281150/valerija-macan-bogorodica-je-original-laznjaci-su-tri-kloviceva-djela-u-hrvatskoj> (pristupljeno 16. siječnja 2017.).
- Ožegović, Nina. Najluđe umjetnine novog muzeja. // *Nacional* 721, 8. rujna (2009). Dostupno na: <http://arhiva.nacional.hr/clanak/66438/najludje-umjetnine-novog-muzeja> (pristupljeno 15. siječnja 2017.).
- Ožegović, Nina. Rat Biškupića i Bandića oko Makovića. // *Nacional* 572, 30. listopada (2006). Dostupno na: <http://arhiva.nacional.hr/clanak/28741/rat-biskupica-i-bandica-oko-makovica> (pristupljeno 17. siječnja 2017.).
- Pavliša, M. Država tek sastavlja listu prioriteta za otkup Meštrovića. // *Tportal*, 30. travnja (2013). Dostupno na: <http://www.tportal.hr/kultura/kulturmixs/258664/Drzava-tek-sastavlja-listu-prioriteta-za-otkup-Mestrovica.html> (pristupljeno 16. siječnja 2017.).
- Peritz, Romina. Borba za neprocjenjivo Seusovo blago. // *Jutarnji list*, 28. ožujka (2014). Dostupno na: <http://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/borba-za-neprocjenjivo-seusovo-bлаго-%E2%80%98do-zadnjeg-smo-vjerovali-da-je-hrvatsko%E2%80%99/988673/> (pristupljeno 17. siječnja 2017.).
- Politika upravljanja muzejskim zbirkama*. // Tifloški muzej. Dostupno na: www.tifloskimuzej.hr/UserFiles/file/Politika-upravljanja-finalno.doc (pristupljeno 26. siječnja 2017.).
- Rustin, Susanna; Arnett, George. The sponsorship files: who funds our biggest arts institutions. // *The Guardian*, 2. ožujka (2015). Dostupno na: <https://www.theguardian.com/culture/2015/mar/02/arts-corporate-sponsorship-tate-british-museum> (pristupljeno 18. siječnja 2017.).